

Interpretacje literackie

Marzena Karwowska

Antropologia wyobraźni twórczej w badaniach literackich

Świat wyobrażony Brunona Schulza

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

**Antropologia wyobraźni twórczej
w badaniach literackich**

Świat wyobrażony Brunona Schulza

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Marzena Karwowska

Antropologia wyobraźni twórczej w badaniach literackich

Świat wyobrażony Brunona Schulza

Marzena Karwowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Oświecenia i Literatury Stosowanej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173
e-mail: marzenakarwowska@poczta.onet.pl

RECENZENT
Wojciech Gutowski

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ
Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE
Oficyna Wydawnicza Edytor.org
Lidia Ciecierska

PROJEKT OKŁADKI
czartart.com: Magdalena Muszyńska, Izabela Surdykowska-Jurek

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/AnnMei

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06753.14.0.M

ISBN 978-83-7969-546-1 (wersja papierowa)
ISBN 978-83-7969-547-8 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wprowadzenie.....	9
-------------------	---

CZĘŚĆ I. ANTROPOLOGIA WYOBRAŹNI TWÓRCZEJ Z ZAGADNIENÍ METODOLOGII

Rozdział I. Świadomość Rodząca Obrazy. Pisma antropologiczne Gastona Bachelarda.....	15
Doświadczenie infantylné.....	15
Epistemologia szczęśliwa.....	19
Filozofia obrazu.....	23
Imperializm żywiołów.....	26
Rozdział II. Postbachelardyzm – antropologia wyobraźni twórczej Gilberta Duranda.....	37
Chreod wyobraźniowy.....	38
Teoria obrazu poetyckiego.....	41
Ścieżka antropologiczna.....	46
Antropologiczne struktury wyobraźni. Izotopiczna klasyfikacja obrazów.....	47
<i>Sermo mythicus</i>	50
Rozdział III. Współczesne tendencje w postdurandowskim nurcie badań literackich.....	55
Mit etno-religijny a mit literacki.....	55
Szkółka z Grenoble.....	57
Szkółka paryska.....	59
Interdyscyplinarne badania nad wyobraźniem.....	61
Szkółka polska.....	71
Rozdział IV. Mit w postdurandowskim nurcie badań literackich.....	83
Teoria mitu André Jolles'a. Literacki proces aktualizowania się mitów.....	83
Mit w badaniach literaturoznawczych – konfuzja terminologiczna. Mit jako engram narracyjny.....	85
Mit wobec struktury tekstu literackiego.....	90

Mit jako kreacja ciągła w koncepcji Jean-Jacques'a Wunenburgera.....	93
Typologia mitu według Jean-Pierre'a Girauda. Zjawisko mitopoetyzacji.....	100
Synergia mitobiograficzna.....	102
Hermeneutyka mitokrytyczna. Transmisja literacka mitemów.....	103
Epistemologiczne aspekty mitu.....	111

CZĘŚĆ II. ŚWIAT WYOBRAŻONY BRUNONA SCHULZA STUDIA Z ANTROPOLOGII LITERATURY

„Taniec interpretatorów”.....	117
Rozdział V. Mitologia nieba.....	123
Obrazy wznoszenia.....	123
Obrazy upadku.....	127
Poetyka skrzydeł.....	131
Schemat katamorficzny.....	138
Rozdział VI. Deformacja wyobrażeniowa.....	149
Imaginacyjny schemat gigantyzacji.....	149
Liliputyzacja.....	155
Hiperboliczne wzmocnienie obrazu.....	158
Rozdział VII. „Przesmyki sprzeczności”. „Uszczęśliwiający antynomie”.....	165
Obrazowanie antytetyczne.....	165
Przedstawienia heterogenizujące.....	175
Świat wyobrażeń wobec aksjologii płci. Konteksty.....	177
Rozdział VIII. Pomiędzy „orgią światła” i „gilotyną nocy”.....	185
Symbolizm nyktomorficzny.....	185
Uraniczny schemat wyobrażeniowy.....	199
Rozdział IX. Wyobrażeniowe oblicza czasu.....	213
Paradygmaty czasu mitycznego.....	213
Czas zbiegły z kierunku zdarzeń.....	215
Hierofanizacja czasu.....	224
Teriomorficzny schemat temporalny.....	228
Rozdział X. <i>Homo patiens</i>	237
Wyobrażeniowe figury cierpienia.....	239
Obrazowanie morbudyczne.....	243
Rozdział XI. Transpozycja mityczna.....	249
Palingeneza mitycznej figury matki.....	250
Intymność udomowiona.....	255
Reinterpretacja mitematyczna.....	258

Rozdział XII. „Spacer sceptyka przez rumowiska kultury”. O przechodzeniu do potomności – niepatetycznie.....	263
Od parenezy do hedonizmu estetycznego.....	263
Brunona Schulza filozofia kultury.....	266
Rozdział XIII. Wyobraźnia uskrzydłona.....	275
W kręgu estetyki żywiołów.....	275
Powietrze i Cogito Marzyciela.....	282
„Oddech szerokiej przestrzeni”.....	287
Rozdział XIV. <i>Ens amans</i> . Brunona Schulza filozofia Drugiego.....	301
„Bruno mnie wielbił...”.....	301
„To co nagromadziłem z zachwyty, wyegzaltowałem w atakach podziwu...”.....	309
<i>Ordo amoris</i> jako indywidualne przeznaczenie człowieka.....	313
Zakończenie. Pomiędzy schizomorfia wyobraźni a „światem zamkniętym na klucz”.....	317
Bibliografia.....	325
Indeks osób.....	343
Aneks. Ośrodki badań nad wyobrażeniem (wyobraźnią twórczą).....	349
Od Redakcji.....	351

Wprowadzenie

Książka pt. *Antropologia wyobraźni twórczej w badaniach literackich. Świat wyobrażony Brunona Schulza* składa się z dwóch wzajemnie dopełniających się płaszczyzn. Pierwsza z nich, teoretyczno-metodologiczna, uwzględniająca aktualny stan badań nad antropologią wyobraźni twórczej i mitokrytyką, ma przybliżyć polskiemu Czytelnikowi Durandowski nurt badań literackich, silnie obecny we współczesnym dyskursie humanistycznym. Zaprezentowane zostały: koncepcje antropologiczne prekursora badań nad wyobraźnią twórczą w XX w., Gastona Bachelarda (świadomość rodząca obrazy, fenomenologia obrazu poetyckiego), Nowa Antropologia Gilberta Duranda (teoria antropologicznych struktur wyobraźni, pojęcie chreodu) oraz postdurandowskie współczesne kierunki w badaniach literackich. Część druga książki ma charakter analityczno-interpretacyjny – opisany w niej świat wyobrażeń Brunona Schulza stanowi przykład literaturoznawczej aplikacji badań nad antropologią wyobraźni twórczej. Zgodnie z przyjętą perspektywą badawczą, rozwijającą Durandowską koncepcję ponadkulturowej jedności wyobraźni, podjęta została w niej próba analizy prozy Schulza, zmierzająca do opisu podstawowych chreodów wyobrażeniowych obecnych w twórczości artysty. Drugim ważnym elementem hermeneutyki tekstu jest obserwacja, w jaki sposób wyodrębnione mitemy i figury wyobrażeniowe funkcjonują w dziele literackim i jakiemu przetworzeniu podlegają w wyobraźni autora *Sklepów cynamonowych* oraz *Sanatorium pod klepsydrą*.

Dającą się zaobserwować frankocentryczna orientacja oddanej do rąk Czytelnika książki jest zabiegiem celowym, prezentowana metodologia wywodzi się bowiem z francuskiego kręgu kulturowego, nadając ton światowym badaniom nad wyobrażeniem. Intencją autorki jest wypełnienie istotnej luki badawczej w zakresie antropologii literatury, dającej się zaobserwować w polskim literaturoznawstwie, przedstawienie jak najpełniejszego obrazu Durandowskiego i postdurandowskiego nurtu badań literackich.

Gilbert Durand, najwybitniejszy uczeń Gastona Bachelarda, zakładając w roku 1966 w Grenoble Ośrodek Badań nad Wyobrażeniem (*Centre de Recherche sur l'Imaginaire*¹ – CRI)², stworzył dynamicznie rozwijającą się szkołę antropologicznej hermeneutyki tekstów kultury (zwaną „Szkołą z Grenoble”), koordynującą i inspirowującą prace naukowców skupionych aktualnie w kilkudziesięciu ośrodkach badawczych na czterech kontynentach³. Durandowski Ośrodek Badań nad Wyobrażeniem od ponad czterdziestu lat realizuje interdyscyplinarne projekty badawcze, łączące środowiska literaturoznawców, antropologów, filozofów. Przedmiot zainteresowania naukowców stanowi wyobraźnia symboliczna, a teoretyczne podstawy omawianej postawy badawczej stworzyły prace fenomenologiczne Gastona Bachelarda, filozoficzne Ernsta Cassirera, religioznawcze i kulturoznawcze Mircea Eliadego, antropologiczne Claude’a Levi-Straussa, hermeneutyczne Paula Ricoeura. Zwolennicy „Szkoły z Grenoble” prowadzą badania nad aspektami, ewolucją i hermeneutyką obrazów symbolicznych i figur mitycznych o charakterze archetypowym, determinujących kreacje artystyczne danej epoki lub określonego twórcy.

¹ Francuskie słowo *imaginaire* w piśmiennictwie polskojęzycznym bywa tłumaczone jako: ‘wyobrażenie’ lub ‘wyobraźnia’ toteż w książce terminy te będą używane wymiennie.

² Współzałożycielami *Centre de Recherche sur l'Imaginaire* w Grenoble byli P. Deschamps i L. Cellier.

³ Szerzej na ten temat: *Aneks. Ośrodki badań nad wyobrażeniem (wyobraźnią twórczą)*.

W książce przyjęta została Durandowska koncepcja symbolu jako figury mitycznej (*figure mythique*), nierozzerwalnie związanej z mitem i rytuałem, dającego się wyrazić na poziomie *langage* obrazu archetypowego (*image archétype*)⁴. Wyobraźnia (*mundus imaginalis*) będzie dalej rozumiana jako Świadomość Rodząca Obrazy, struktura dynamiczna, zdolna do przekształceń, umożliwiająca dekompozycję i transformacje obrazów⁵ w tekstach kultury oraz ich literacką palingenezę.

⁴ Por. G. Durand, *Figures mythiques et visages de l'oeuvre. De la mythocritique à la mythanalyse*, Berg International, Paris 1979, s. 17–36. Ujęcie diachroniczne i synchroniczne zagadnienia symbolu, por. G. Durand, *L'imagination symbolique*, PUF, Paris 1964. Zbliżone do Durandowskiego rozumienie symbolu prezentują Paul Ricoeur, Mircea Eliade, Rudolf Otto, Frédéric Monneyron, Jean-Jacques Wunenburger i Laurent Mattiussi, por. P. Ricoeur, *Język, tekst, interpretacja. Wybór pism*, przeł. K. Rosner, Warszawa 1989, s. 123–155; M. Eliade, *Images et symboles*, Gallimard, Paris 1952; idem, *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz-Kowalski, Łódź 1993; R. Otto, *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, przeł. B. Kupis, Warszawa 1978; F. Monneyron, *Le Mythe et le mythique: bilan et perspective d'une hérmeneutique*, „Cahiers de l'Imaginaire” 1992, s. 123–138; L. Mattiussi, *Schème, type, archétype*, [w:] *Questions de mythocritique. Dictionnaire*, dir. D. Chauvin, A. Siganos, Ph. Walter, Imago, Paris 2005, s. 307–317.

⁵ Por. G. Bachelard, *La poétique de l'espace*, PUF, Paris 1957; idem, *La Poétique de la rêverie*, PUF, Paris 1960. Na temat Bachelardowskiej teorii symbolu, por. G. Durand, *Science objective et conscience symbolique dans l'oeuvre de Gaston Bachelard*, „Cahiers Internationaux de symbolisme”, 4/1963, s. 47; J. Libis, *Bachelard et la mélancolie: l'ombre de Schopenhauer dans la philosophie de Gaston Bachelard*, Presses Universitaires du Septentrion, Paris 2001.

Część I

Antropologia wyobraźni twórczej Z zagadnień metodologii

Rozdział I

Świadomość Rodząca Obrazy Pisma antropologiczne Gastona Bachelarda

Doświadczenie infantylnie

Urodziłem się w kraju strumieni i rzek¹ [...]. Najbardziej lubiłem posiedzieć w cieniu wierzby i wikliny w zagłębieniu doliny, nad brzegiem rwącej wody. [...] Snując marzenia nad brzegiem rzeki, zanurzałem całą moją wyobraźnię w wodzie, wodzie zielonej i przejrzystej, w wodzie zabarwiającej na zielono łąki. Nie zdarzyło mi się nigdy usiąść koło strumienia, aby zaraz nie popaść w głębokie marzenia, marzenia o szczęściu².

Gaston Bachelard, inicjator badań nad wyobraźnią tworzącą w dwudziestowiecznej humanistyce europejskiej, w swoich pismach antropologicznych dokonuje palingenezy mitologemu dzieciństwa³. Dom wyobrażony, dom powracający w marzeniach

¹ Gaston Louis Pierre Bachelard urodził się 27 czerwca 1884 r. w Bar-sur-Aube, miasteczku w Szampanii, w którym jego rodzice prowadzili sklepik z gazetami przy rue Nationale.

² A. Parinaud, *Gaston Bachelard*, Flammarion, Paris 1996, s. 14 [przeł. M.K.].

³ Spośród badaczy pism Gastona Bachelarda zagadnienie to szczegółowo podejmuje Georges Jean w książce pt. *Bachelard. L'enfance et pédagogie*, Éditions du Scarabée, Paris 1983. Wśród omawianych tematów Georges Jean umieszcza analizę Bachelardowskiego kompleksu Jonasza, który odczytuje na poziomie antropologicznym jako symboliczne wejście w życie; mitologem dzieciństwa poddaje analizom

pamięci⁴, stanie się synonimem przestrzeni magicznej i powróci w późniejszych koncepcjach antropologicznych filozofa jako „dom oniryczny” – symbol praszchronienia⁵, „streszczający tajemnicę szczęścia”, „siedziba, do której tęsknią nasze marzenia”⁶:

Świat rzeczywisty zaciera się przed nami, gdy tylko przenosimy się myślą do domu naszych wspomnień. Cóż znaczą domy, które mijamy idąc ulicą, gdy w pamięci przywołujemy dom rodzinny, dom absolutnej intymności. [...] Sny moje nie dzieją się w mieszkaniu paryskim⁷, w tej geometrycznej bryle, komórce z cementu, pokoju o żelaznych żaluzjach, tak wrogich światu nocy. Jeśli sny są mi życzliwe, odchodzą hen daleko, do domu w Szampanii. [...] Zagłębiając się w oniryczne dale odnajdujemy w nich wrażenia kosmiczne. Dom to schronienie, azyl, ośrodek. Dochodzi tu do skojarzenia różnych symboli. Z tej perspektywy można zrozumieć, dlaczego dom wielkowiejski zawiera jedynie symbole społeczne. Inne swe role odgrywać może jedynie dzięki temu, iż składa się z wielu pomieszczeń, wskutek czego mylą nam się drzwi [...] gotowe na przyjęcie byle kogo, kto by szedł korytarzem. Wszystko to przynależy do dziedziny „małych marzeń” i nie ma nic wspólnego z głębokim oniryzmem domu w całej jego pełni, domu dysponującego mocami kosmicznymi. [...] Dom oniryczny to obraz, który w marzeniach staje się siłą opiekuńczą⁸.

Archetypowe, waloryzowane pozytywnie, izotopiczne obrazy domu i dzieciństwa powracać będą w większości prac Gastona

w odniesieniu do obrazów strychu i piwnicy, które wpisuje w wertykalny schemat ludzkiej wyobraźni.

⁴ W antropologii Bachelarda z archetypowym obrazem domu związana jest postać ojca. Ojciec filozofa kultywował codziennie tradycję osobistego rozpalania ognia w całym domu, toteż dla syna pozostanie na zawsze Prometeuszem, magiem płomieni, por. A. Parinaud, *Gaston Bachelard*, s. 15.

⁵ G. Bachelard, *La Maison natale et la maison onirique*, [in:] idem, *La Terre et les rêveries du repos. Essai sur les images de l'intimité*, Corti, Paris 1997 (wyd. 1, 1948), s. 95–129.

⁶ G. Bachelard, *Wyobrażenia poetycka*, przeł. H. Chudak, A. Tatarkiewicz, Warszawa 1975, s. 301, 330.

⁷ Przyjaciół Bachelarda, poeta Jean Lescure, wspomina rozmowę, w której Bachelard zapytany o to, czego nauczył się, żyjąc w Paryżu, do którego przeprowadził się z Szampanii, odpowiedział ironicznie – „tylko nazw ulic”, por. J. Lescure, *Un été avec Bachelard*, Luneau-Ascot, Paris 1983.

⁸ G. Bachelard, *Wyobrażenia poetycka*, s. 301, 308, 322.

Bachelarda, a „doświadczenie infantylnie”⁹ stanie się fundamentem jego teorii antropologicznych – celem badacza wyobraźni ma być ustanowienie metafizyki wyobraźni¹⁰ poprzez tropienie śladów doświadczenia infantylnego w doświadczeniu naukowym:

Obraz w swej prostocie nie wymaga wiedzy. Przynależy on do świadomości naiwnej. Poeta nowością swoich obrazów ustanawia zawsze początek mowy¹¹. [...] Trzeba koniecznie znaleźć sposób na dotarcie do punktu, w którym pierwotny impuls dzieli się, podniecany bez wątplenia własną anarchią, a jednocześnie nieustannie zmuszany do przywoływania innych obrazów¹².

Dzięki „marzeniu ku dzieciństwu”¹³, Cogito Marzyciela – Świadomość Rodząca Obrazy, „zaznaje szczęścia”, odkrywając w sobie archetyp dzieciństwa – „studnię bytu” – Marzyciel (podstawowa kategoria antropologii bachelardowskiej) przezwycięża smutek przemijania, jaki wywołują linearność czasu i *terror historii*:

Pamięć jest polem psychologicznych ruin, rupieciarnią wspomnień. Trzeba na nowo rozbudzić w wyobraźni całe nasze dzieciństwo. Rozbudzając je, mamy szansę odnaleźć je w samym życiu naszych marzeń. [...] Dlatego tezy, których chcę bronić [...] sprowadzają się do uznania w duszy ludzkiej trwałego ośrodka dzieciństwa, dzieciństwa poza historią, ukrytego przed innymi, [...] którego realny byt ogranicza się do momentów iluminacji – to znaczy do momentów istnienia poetyckiego. [...] Dziecko jest bytem zadziwiającym, który realizuje z d z i w i e n i e b y t e m. I tak właśnie odkrywamy w sobie pewne z n i e r u c h o m i a ł e d z i e c i ń s t w o, d z i e c i ń s t w o p o z a s t a w a n i e m s i ę, u w o l n i o n e z t r y b ó w k a l e n d a r z a. [...] Ujęte w perspektywie archetypowych wartości, przemieszczone

⁹ G. Bachelard, *La Psychanalyse du feu*, Gallimard, Paris 1976 (wyd. 1, 1938), s. 23.

¹⁰ Szerzej na temat Bachelardowskiej metafizyki wyobraźni, por. C.J.S. Picart, *Metaphysics in Gaston Bachelard's „Reverie”*, „Human Studies”, 20/1997, s. 59–73.

¹¹ G. Bachelard, *La Poétique de l'espace*, Quadrige/PUF, Paris 2004 (wyd. 1, 1957), cyt. za: G. Bachelard, *Wyobrażenia poetycka*, s. 363.

¹² G. Bachelard, *Wyobrażenia poetycka*, s. 59.

¹³ Por. G. Bachelard, *Marzenie ku dzieciństwu*, [w:] idem, *Poetyka marzenia*, przeł. L. Brogowski, Gdańsk 1998, s. 113–163.

w kosmos wielkich, znajdujących się u podstaw ludzkiej duszy archetypów, dzieciństwo jest czymś więcej niż tylko sumą naszych wspomnień. Aby zrozumieć nasze przywiązanie do świata, trzeba do każdego archetypu dorzucić dzieciństwo – nasze dzieciństwo. Nie moglibyśmy kochać wody ani ognia, ani drzewa, nie nasycając ich miłością i przyjaźnią, które zaczynają się w naszym dzieciństwie. [...] Bez dzieciństwa nie ma prawdziwej kosmiczności. [...] Dzieciństwo ma własne znaczenie fenomenologiczne, znaczenie fenomenologicznie czyste, ponieważ wywodzi się spod znaku zachwycenia¹⁴.

Mitologem dzieciństwa, stanowiący zdaniem Bachelarda jeden z fundamentów europejskiej kultury, jako symbol „pierworodnego kosmosu” otwiera perspektywę ontologiczną. Jest „archetypem zamieszkującym głębie ludzkiej duszy”, zaproszeniem do najpotężniejszych marzeń:

W każdym marzycielu żyje dziecko; marzenie sławi je i utrwała. Wyrywa je historii, umieszcza poza czasem, jako obce czasowi. [...] Kierkegaard zrozumiał, jak metafizycznie wspaniałe byłby człowiek, gdyby jego mistrzem było dziecko. W medytacji zatytułowanej *Lilie pól i ptaki nieba* pisze: „Kiedy zmyślona lub realna potrzeba pogrąża nas w trosce lub zniechęceniu, czyni posepnym i przybitym, przyjemnie jest nam odczuć dobroczynny wpływ dziecka, poddać się jego duchowi i gdy ukoi duszę, nazwać go z uznaniem naszym mistrzem”¹⁵.

Badacz pisma antropologicznych Gastona Bachelarda, Georges Jean, zwraca uwagę na wprowadzony przez Bachelarda do badań nad wyobraźnią poetycką termin „naddzieciństwo” rozumiany jako stan, w którym Marzyciel, przywołując i reinterpretując mitologem dzieciństwa, posiada już jako człowiek dojrzały samoświadomość. Dzieciństwo funkcjonuje wówczas na dwóch planach: realnym, zanurzonym w czasie linearnym oraz wyobrazeniowym, w którym dzieciństwo przeżyte powraca, aby odrodzić się na poziomie Świadomości Rodzącej Obrazy¹⁶.

¹⁴ Ibidem, s. 115, 134, 146–147.

¹⁵ Ibidem, s. 155, 152–153.

¹⁶ G. Jean, *Bachelard. L'Enfance et pédagogie*, s. 100.

Epistemologia szczęśliwa¹⁷

Bachelard „skupiony na szczęśliwych marzeniach”¹⁸, poddając analizie Cogito Marzyciela, przedmiotem zainteresowania czyni przede wszystkim obrazy waloryzowane pozytywnie. Deklarując wyraźny dystans wobec filozofii „spojrzenia złym okiem”¹⁹, wpisuje się w nurt europejskiej tradycji felicytologicznej²⁰.

W filozofii antycznej pojęcie szczęścia, często w zestawieniu z kategorią przyjemności, pojawia się jako: *eudajmonia* („pomyślny los”), *chara* (stan przyjemności nacechowany trwałością), *eufrosyne* (pogodne usposobienie)²¹, *olbos* (poczucie pełni i radości życia)²². Aretologia Demokryta zbudowana została na twierdzeniu, iż najwyższym dobrem człowieka jest zadowolenie (*euthymia*, stan harmonii i spokoju, przedstawiany za pomocą metafory ciszy morskiej)²³, które osiąga się poprzez praktykowanie cnót: wielkoduszności, mądrości, powściągliwości, odwagi, prawości. Źródło nieszczęścia człowieka widzi Demokryt w zazdrości, nienawiści, samozakłamaniu, próżności i chciwości. Szczęście jest powinnością człowieka, a środkiem do jego osiągnięcia pozostaje rozum (w traktatach *O pogodzie ducha* i *O dobrym samopoczuciu*

¹⁷ Roger Martin, na podstawie analizy książki Bachelarda pt. *La Poétique de la rêverie*, gdzie słowo „dobre” pojawia się 219 razy, „szczęście” – 31 razy, zaś „niepokój” tylko 10 razy, stawia tezę, iż metodologia Bachelarda to „epistemologia szczęśliwa” (*épistémologie heureuse*), por. R. Martin, *Dialectique et esprit scientifique chez Gaston Bachelard*, „Etudes Philosophiques”, X–XII/1963.

¹⁸ G. Bachelard, *Marzenie i kosmos*, [w:] idem, *Poetyka marzenia*, s. 211.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Por. A. Żywczok, *Filozoficzne korzenie pedagogiki radości*, Kraków 2000.

²¹ Biografowie Bachelarda mocno akcentują tę właściwość osobowości filozofa, którą zachował do końca mimo traumatycznych doświadczeń w życiu osobistym. Żona Bachelarda, Jeanne Rossi, w dwa lata po ślubie zaczyna ciężko chorować, umiera w kilka miesięcy po urodzeniu córki Zuzanny. Bachelard ma wtedy trzydzieści sześć lat, por. A. Parinaud, *Gaston Bachelard*.

²² Por. W. Tatarkiewicz, *O szczęściu*, Warszawa 1990.

²³ Ibidem, s. 60–61; A. Krokiewicz, *Etyka Demokryta i hedonizm Arystypa*, Warszawa 1960.

